

La galeria del castell templer de Corbera d'Ebre.

L'any 1997 ingressaren a l'ESCRBCC cinc columnes d'una interessant galeria porticada, probablement del final del segle XIII o del començament del segle XIV, procedents del castell templer de Corbera d'Ebre de la comarca de la Terra Alta (Tarragona). En aquest article es presenta l'estudi històric del conjunt, tot emfasitzant en l'interès dels emblemes heràldics dels capitells, i es descriu el procés de conservació i restauració al qual varen ser sotmeses les columnes.

ESTUDI HISTÒRIC

Joan Fuguet Sans. *Professor d'Història de l'Art de l'ESCRBCC.*
jfuguet2@pie.xtec.es

Introducció

Corbera d'Ebre és un municipi de 1070 habitants de la comarca de la Terra Alta (Tarragona), situat al peu de la carretera N240, entre Móra d'Ebre i Gandesa. De mitjans segle XII fins al segle XIX la història d'aquest poble, com de tota la comarca, va estar vinculada amb la dels ordes religioso-militars del Temple i de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. El poble presenta la tipologia urbana característica de carrers esglaonats a la falda d'un turó que originàriament era presidit pel castell i l'església parroquial.

El castell i poble de Corbera arribaren a poder del Temple l'any 1153 amb la conquesta del castell de Miravet (una de les principals fortaleses andalusines de l'Ebre), duta a terme pel comte-príncep Ramon Berenguer IV qui, fidel a uns pactes negociats amb l'Orde l'any 1143, els el lliurà a condició que defensessin la nova frontera i colonitzessin el territori.¹

Sabem poc de la història templera de Corbera. La major part de documentació medieval dels pobles de l'Ebre s'ha perdut; d'aquest ni tant sols ens n'ha arribat la carta de població que, amb tota seguretat, com als altres pobles de la comanda, atorgà el comanador de Miravet. Coneixem les malvestats que la vila sofrí per causa de les guerres intestines sostingudes entre Entences i Templers a les acaballes del XIII.² Concretament, en un enfrontament que tingué lloc al terme de Corbera, l'agost de 1293, moriren trenta homes d'aquesta vila vassalls del Temple. Més enllà d'aquesta notícia, i relacionat també amb aquestes guerres i amb Corbera, explica Emili Morera³ que en un combat tingut a Móra d'Ebre fou mort Ramon Martell, fill de Pere Martell, el famós còmit de galeres tarragoní que acompanyà Jaume I a la conquesta de Mallorca. Aquest Ramon Martell hauria adquirit drets a Corbera en casar-se amb una senyora de la família aragonesa dels Salanova que posseïa drets a la vila. Però encara n'hi adquiriria més el seu fill Pere Martell, quan poc després que morís el pare, s'establí a Corbera, on l'Orde del Temple li cedí (o li permutà) certs dominis sobre el lloc.⁴

Sembla fora de dubte que el castell de Corbera que van rebre els templers era un "hisn" andalusí rural subsidiari del de Miravet, la qual cosa vol dir que probablement no es tractaria de gran cosa més que d'una simple torre (salòquia) envoltada d'un recinte murallat (albacar) que ocuparia el cim del turó, al costat de l'església parroquial. És versemblant que els propietaris (o el castlà que presumiblement l'habitava) a partir del segle XIII l'anessin transformant, segons llurs necessitats, en residència urbana. L'única informació escrita que en posseïm, certament pobra, procedeix d'una visita de milloraments de 1792 realitzada pel comanador de Miravet.⁵ Normalment aquests documents solen descriure àmpliament els edificis, però en aquest cas no: "...tiene dicha Sagrada Religión, y en su nombre el Sr. Comendador, en dicha villa un castillo derruido..."; res més.

1. Corbera d'Ebre. Mur del castell amb la galeria massissada, als anys setanta (Fotografia: J. M. Gavín).

Doncs bé, d'aquest castell que el segle XVIII estava "derruid" procedeix la galeria porticada que estudiem.

A començaments del segle xx, del castell de Corbera –com veurem– només quedava un mur que formava part d'un edifici modern, el qual passava totalment desapercbut i així podia haver continuat pels segles dels segles de no haver-lo destruït la guerra civil de 1936-1939. Els bombardejos franquistes, durant la batalla de l'Ebre, trinxaren totalment el poble de Corbera, fins el punt que els veïns l'abandonaren per construir-lo de nou, després de la guerra, al peu del turó que ocupen les ruïnes de l'antic. Fa pocs anys, al davant de l'abandonada església parroquial, encara restava en peu l'únic mur que quedava de l'antic castell.⁶ Era el mur de migdia que pujava (puja encara) des del nivell d'un carrer inferior sobre el pla de l'església. Abans de la guerra havia format part de l'edifici del jutjat, construcció que sens dubte havia sofert profundes remodelacions en el transcurs del temps. El mur està construït amb carreuat mitjà que pot datar del segle XIII. Contenia una galeria de set arcades que, en un moment indeterminat de segles anteriors, foren massissades en el mur i per aquest motiu ignorades per les darreres generacions. Doncs bé, els bombardejos causants de la ruïna de l'edifici deixaren mig al descobert la galeria i així restà fins que als anys setanta un grup de joves corberencs, tement un espoli segur, traslladaren les restes de la galeria al poliesportiu municipal. Allí romangué salvada del robatori, però no de la degradació ambiental, fins a l'any 1997 quan el consistori municipal, amb afany de salvar-la i conservar-la, la confià a l'ESCRBCC per a la seva consolidació i restauració. Ara hom la pot veure exposada en una dependència de l'Ajuntament de Corbera.

La galeria té l'aspecte d'haver pertangut a un edifici residencial del segle XIV dependent de l'Orde del Temple o de l'Orde de l'Hospital en els primers anys en passar a aquest els béns d'aquell. Com que el castell no fou seu de comanda, no hi va viure mai una comunitat de frares; per tant, és probable que hagués estat la residència d'un castlà o d'algun personatge notable feudatari dels propietaris.

Descripció de la galeria⁷

Es tracta d'una esplèndida galeria porticada, de set arcs apuntats que s'aguantaven en sis columnes exemptes i, probablement, amb dues mènsules als extrems.⁸ Del conjunt han perviscut cinc columnes, amb les corresponents bases, fusts, capitells i quatre salmells.

Les columnes són robustes i poc esveltes. Les bases tenen les deformacions típiques del segon romànic: escòcia mínima, tor engruixit, poms angulars... Els capitells són de difícil catalogació: tambor molt simple, proper al tronc de piràmide invertida, amb les arestes que s'arrodoneixen gradualment des de l'àbac fins a la columna. L'àbac no és l'àbac-imposta ornamentat que se sobreposa al capitell –tan normal en els claustres romànics–, sinó que és un àbac –com el clàssic– de base quadrada que corona el capitell. Damunt d'ell van col·locats directament, sense cap insinuació d'entaulament, els salmells que rebien les arcades. Els capitells mostren decoració en relleu suau de temàtica heràldica, vegetal i geomètrica.

2. Corbera d'Ebre.
Capitell núm. 1 de la
galeria abans de ser
arrencat del mur
(Fotografia:
J. M. Gavín).

3. Corbera d'Ebre.
Capitell núm. 2 de la
galeria abans de ser
arrencat del mur
(Fotografia:
J. M. Gavín).

4. Corbera d'Ebre.
Capitell núm. 3 de la
galeria abans de ser
arrencat del mur
(Fotografia:
J. M. Gavín).

5. Corbera d'Ebre.
Capitell núm. 4 de la
galeria abans de ser
arrencat del mur
(Fotografia:
J. M. Gavín).

6. Corbera d'Ebre.
Capitell núm. 5 de la
galeria abans de ser
arrencat del mur
(Fotografia:
J. M. Gavín).

Els capitells⁹

Capitell núm. 1. Quatre cares que, alternament, van decorades amb una creu patent curvilínia i un ocell de perfil. Aquests motius no estan emmarcats per cap escut, tanmateix, sembla evident que un i altre són senyals heràldics.¹⁰ La creu sembla que és l'emblema de l'Orde del Temple,¹¹ senyor de Corbera entre 1153 i 1312; mentre que l'ocell, amb aparença de còrvid, no pot ser altre que el corb que després serà el motiu de l'escut municipal de Corbera.

Capitell núm. 2. Tota la superfície del capitell està recoberta per una retícula de rombes, a manera d'escacat blanc i negre, la qual cosa sembla referir-se a allò que en heràldica hom anomena "losanjat".

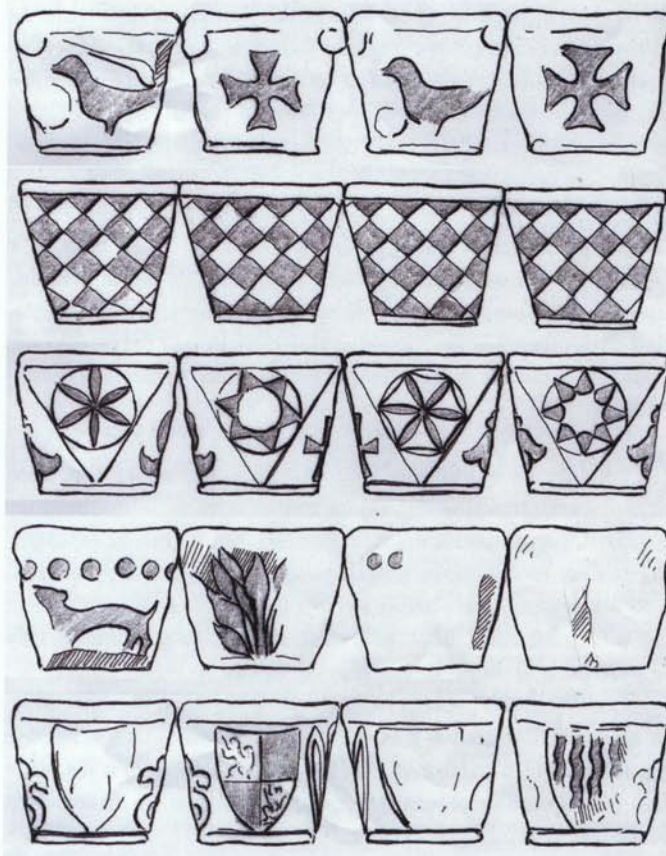
Capitell núm. 3. Té les quatre cares resseguides per una poligonal que determina vuit triangles equilàters (quatre amb base a dalt i quatre amb base a baix) en els quals s'inscriuen motius decoratius i, potser, algun motiu heràldic. Els quatre que tenen la base a dalt porten inscrits els clàssics temes decoratius obtinguts per la divisió d'una circumferència en parts iguals: roseta de sis pètals, estrella de sis puntes, roseta de sis pètals i estrella de vuit puntes. Els de la base a baix tenen inscrites una flor de lis invertida, una fulla trifoliada, una creu patent i una flor de lis invertida. La roseta i les estrelles semblen temes purament decoratius,¹² la flor de lis invertida podria ser un senyal heràldic; en canvi, la creu patent s'ha de relacionar amb l'Orde del Temple o de l'Hospital.

8. Desenvolupament de les quatre cares dels cinc capitells de Corbera d'Ebre (Dibuix: J. Fuguet).

7. Corbera d'Ebre. Visió parcial de la galeria muntada provisionalment al poliesportiu de la vila durant els anys vuitanta (Fotografia: J. Fuguet).

Capitell núm. 4. Està molt erosionat però no tant com per no deixar veure que es tracta d'un capitell semblant al primer; és a dir, decorat amb senyals heràldics que es repeteixen dos a dos. Es conserva prou bé el senyal d'una cara, a mitges el de la cara del costat, i la part alta de la tercera. El primer, a la part superior, té quatre cercles en relleu que podrien ser besants (figura heràldica rodona), i a sota un quadrúpede passant que sembla un ca. El segon és un ram de tiges amb fulles oblongues lanceolades, disposades simètricament.¹³ Del tercer, que deuria repetir el senyal del primer, només resten els cercles en relleu de la part superior.

Capitell núm. 5. Ocupen tota la superfície del capitell quatre escuts heràldics ogivals, un a cada cara, els quals probablement corresponien a quatre llinatges diferents. Les càrregues del segon i del quart es veuen més o menys, encara que estan molt esborrades per l'erosió; en canvi, les del primer i el tercer estan totalment esborrades. El segon és un escut quarterat que té al primer i al quart quarter un animal rampant de difícil identificació (segurament un lleó), i resten els altres dos en blanc, la qual cosa fa pensar que podria tractar-se de campers plans, o sigui, sense cap figura ni peça. El quart escut, malgrat estar també molt perjudicat per l'erosió, deixa entreveure que portava vairs en ondes. En els intervals que queden entre els escuts, alternen dos motius vegetals: tres fulles linears i una mena de flor de lis; no està clar si aquests motius són purament decoratius o tenen significació heràldica.

9. Columna corresponent al capitell núm. 5, abans de restaurar, on s'observa la fragmentació del fust i la manca parcial de suport petri de la base (Fotografia: ESCRBCB).

Anàlisi

Potser l'aspecte més notable d'aquesta interessant galeria és la presumible presència, en un mateix capitell (núm. 1), dels senyals heràldics del Temple o de l'Hospital (la creu patent) i del poble de Corbera (un corb). Aquesta representació d'un emblema senyorial al costat d'un emblema cívic apareix en segells de municipis importants de Catalunya a finals del segle XIII (Barcelona, Berga, Cervera, Girona, Montblanc...),¹⁴ però es tracta d'una fórmula que els heraldistes no consideren encara un escut municipal pròpiament dit.¹⁵ Com que no es coneixen casos d'aquesta combinació en poblacions petites, el capitell de Corbera constituiria un exemple primerenc en pedra equivalent als segells. Així doncs, si el senyal del capitell de Corbera -com el dels segells- no es pot considerar *strictu sensu* escut municipal, no per això deixa de ser una primera representació del senyal parlant (corb=Corbera) que, en un futur, restarà inclòs a l'escut del poble de Corbera.¹⁶

En qualsevol cas, la conclusió és que l'escut del capitell templer de Corbera és important per a la història de la vila, car es tractaria del seu primer senyal conegut, com ho és també per a la història de l'heràldica local catalana, ja que no és gens freqüent trobar aquests senyals a començaments del XIV (possible data de la galeria). I pel que fa a l'aparició de creus patents -amb funció de senyal heràldic de l'Orde del Temple, com les que decoren aquests capitells-, val la pena remarcar que a Peníscola (1294-1307) s'utilitza per primera vegada la creu com a senyal heràldic en una construcció de l'Orde a la Corona d'Aragó.¹⁷

Pel que fa a l'escut quarterat que apareix en el capitell núm. 5, resulta un exemple encara més inusual en relació a l'escassa representació heràldica d'aquesta època. Aquesta partició de l'escut en quatre parts es divulgà durant el segle XIV tot i que hi ha exemples del XIII.¹⁸ Així doncs, o bé es tracta d'un exemple primerenc d'utilització de la fórmula quarterada (finals del XIII-inicis del XIV) o bé la datació de la galeria s'hauria de recular a finals del XIV. En qualsevol cas, aquest no pot ser un motiu definitiu per datar els capitells, ja que resta molt per estudiar dels primers temps de l'heràldica i de manera molt especial la dels ordes militars, del Temple sobretot.

Finalment, pensem que els motius heràldics no identificats, juntament amb els desapareguts, poden fer referència a jerarques (del Temple o de l'Hospital) de la comanda, de la batllia o de la província; i/o als personatges eminents, castllans o simples feudataris, que van habitar el castell. Encara que resulti arriscada qualsevol atribució, amb totes les reserves, val la pena subratllar que l'escut de la família Martell té al cap tres flors de lis en faixa.

10. Columna corresponent al capitell núm. 5 després del procés de conservació i restauració (Fotografia: ESCRBCB).

11. Salmell i capitell n.º 1 abans de la restauració. S'aprecia la patina biogènica, el ciment que cobreix les juntes i la fragmentació que els separa de la resta de la columna (Fotografia: ESCRBC).

12. Salmell i capitell n.º 1 després de la neteja química per eliminar la patina biogènica i de la neteja mecànica per eliminar el morter de les juntes aplicat en una intervenció anterior (Fotografia: ESCRBC).

PROCÉS DE CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Montserrat Artigau Miralles. Professora de Pràctiques de Conservació i Restauració d'Escultura de l'ESCRBC.

martigau@pie.xtec.es

Sílvia Franch Pagès. Professora de Pràctiques de Conservació i Restauració d'Arqueologia de l'ESCRBC. sfranch@pie.xtec.es

Introducció

Les columnes de Corbera d'Ebre arribaren a l'ESCRBC l'any 1997 en un estat lamentable. Arran dels bombardeigs de la guerra civil, que les varen deixar mig al descobert, començaren a patir canvis morfològics, diverses alteracions i degradacions. El primer canvi morfològic el patiren durant el trasllat dels anys setanta. Malgrat que el realitzaren un grup de joves corberencs amb molta cura i mestratge, van col·locar algun capitell amb una posició diferent a l'original respecte al salmell. Les alteracions i degradacions més acusades les van patir, però, durant les dues dècades que van romandre en el recinte del poliesportiu municipal exposades a la intempèrie, envoltades de gespa, oliveres i criatures. A més a més, un lamentable accident durant les tasques de condicionament del poliesportiu van fer caure a terra les cinc columnes per "l'efecte dòmino" i es van fragmentar. Posteriorment, les van enganxar i recobrir parcialment amb ciment, efectuant una reparació molt poc encertada i perjudicial per al suport petri original.

Intervencions a l'ESCRBC

El procés de conservació i restauració de les columnes de Corbera d'Ebre és un clar exemple de la metodologia d'intervenció interdisciplinària habitualment utilitzada a l'Escola durant el període de formació dels alumnes. Els tallers de les diferents especialitats de pràctiques de conservació i restauració treballen

en constant col·laboració amb el laboratori i la resta de departaments. Per dur a terme la intervenció de les columnes fou necessària una recerca documental, històrica i fotogràfica, un examen organolèptic, una sèrie d'estudis analítics i diversos assaigs per determinar els possibles tipus de roques i seleccionar els productes de tractament i restauració més adients.¹⁹

El conjunt està format per cinc columnes, de les quals tres s'han restaurat al taller de Conservació i Restauració d'Escultura, sota la direcció de la professora Montserrat Artigau, pels alumnes Anna M. Chamorro, Vicent Guasch, M. Àngels Juncà, Almudena Alegría, Aina Jaume, Natividad Toledo, Violant Bonet, Jérôme Rouch i Ya-Hui Lui. Les altres dues s'han restaurat al taller de Conservació i Restauració d'Arqueologia, sota la direcció de la professora Sílvia Franch, pels alumnes Maria Ferreiro, Berta Citoler, Àngels Curet, Laia Abelló, Mireia Borgoñoz, Sandra Torres, Carolina Jorcano, Montserrat Mateu, Ferran Medina, Natalia Navarro, Sonia Cho i Immaculada Rigo. Ambdós tallers han treballat amb una estreta coordinació i col·laboració.

Al mateix temps, cal destacar la col·laboració del professor Joan Fuguet en la recerca històrica, la dels professors José Luis Prada i Rosa Rocabayera en la part analítica i la del professor Joaquim Camps en el muntatge i trasllat de les columnes.

Abans de realitzar la proposta d'intervenció de les columnes, aquest equip interdisciplinari va tenir en compte l'examen organolèptic realitzat als tallers de restauració i les analítiques executades en el laboratori. Amb l'examen organolèptic es va poder elaborar una cartografia d'alteracions i una aproximació, *de visu*, a la identificació del tipus de roca. Es tracta d'una roca sedimentària detrítica de textura clàstica amb un gra homogeni mitjà tirant a fi, de duresa 5 (segons l'escala de Mohs) i de color HUE 25 i 7/2 (segons la taula de Munsell). Paral·lelament, es realitzaren al laboratori una sèrie d'exàmens fisicoquímics:

· CONTROL DE SALS

El control de sals s'efectuà mitjançant l'aplicació d'apòsits en diferents àrees de les cinc columnes (base, fust, capitell i salmell). Es realitzà una anàlisi química quantitativa i qualitativa de les sals solubles més freqüents en les pedres monumentals i els resultats obtinguts evidenciaren una presència predominant de clorurs i sulfats, i en menor quantitat de nitrits, així com l'absència de nitrats. Aquesta presència de nitrits és deguda a l'activitat metabòlica dels organismes de les patines biogèniques.

13. Visió d'una junta després de retirar mecànicament el ciment aplicat en una intervenció anterior (Fotografia: ESCRBC).

· ANÀLISI DE LA PÀTINA BIOGÈNICA

Majoritàriament la pàtina biogènica de les cinc columnes estava dividida en dos tipus de biofilms: un de negre i un altre de verd. Després de l'observació amb un microscopi òptic, el biofilm verd correspongué a algues filamentosos (*Mougeotia sp* i *Calothrix sp*) i algues unicel·lulars (*Chlorococcum sp*) i el biofilm negre correspongué a algues unicel·lulars (*Nostoc sp* i *Anabaena sp*) acompanyades de fongs filamentosos de la família de les *Dematiacees* (*Alternaria alternata*).

· LÀMINA PRIMA DEL MATERIAL PETRI DEL SUPORT

El resultat de la làmina prima del suport petri observada en un microscopi petrogràfic a 100 augments va correspondre a una roca sedimentària detrítica de composició carbonatada (calcària sorrenca o calcarenita) amb ciment carbonatat, bàsicament de calcita esparítica i porositat moderada.

· LÀMINA PRIMA DELS MORTERS UTILITZATS EN LES INTERVENCIÓNS ANTERIORS.

L'observació de la làmina prima del morter utilitzat en la segona intervenció ens va permetre identificar-lo com un ciment *Portland* amb menys del 10 % d'àrid, de mida de gra de sorra gruixuda, subangulós i de composició calcària.

· DETERMINACIÓ DE LES PROPIETATS HÍDRIQUES DEL SUPORT PETRI I SELECCIÓ DE PRODUCTES CONSOLIDANTS MITJANÇANT ASSAIGS DE LABORATORI²⁰

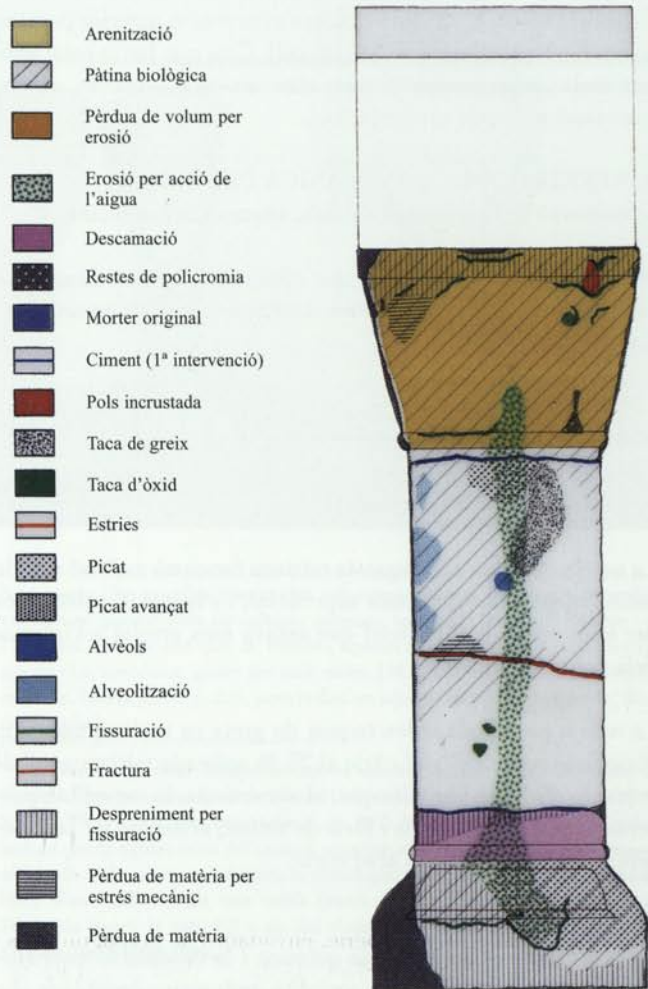
Els assaigs -efectuats a partir de cubs de 4 cm de costat, obtinguts a partir de restes de carreus de la mateixa pedra (calcarenita) que les columnes, amb la finalitat d'avaluar el seu comportament hídric després d'aplicar diferents productes consolidants i hidrofugants- es realitzaren al laboratori mitjançant una cambra climàtica amb control de temperatura i humitat relativa.

En els assaigs hídrics s'avaluà:

- Absorció per succió capil·lar.
- Absorció d'aigua.
- Desorció d'aigua (cambra climàtica).

14. Base parcialment reintegrada i juntes segellades amb morter sintètic abans de l'abrassió amb glassfine per aconseguir una textura similar a la pedra del suport original (Fotografia: ESCRBC).

15. Cartografia de les alteracions de la columna núm. 5 a la qual li manca el salmell (Fotografia: ESCRBC).

Els productes que s'assajaren, majoritàriament compostos organosilícics, foren:

· **Consolidants:** Consistone C, Tegovakon V, Consistone F, Wacker OH i Consistone FS.

· **Hidrofugants:** Parrogum invisible, Tegosivin HL-100.

Després d'avaluar comparativament els resultats dels assaigs, es decidí utilitzar el consolidant Consistone FS, essent innecessària l'aplicació d'un hidrofugant, ja que s'havia previst conservar les columnes un cop restaurades a l'interior de les dependències de l'Ajuntament de Corbera d'Ebre.

Procés de Conservació i Restauració

1. NETEJA SUPERFICIAL DEL SUPORT

Neteja mecànica superficial en sec per retirar els dipòsits de pols i les teranyines acumulades en les columnes, especialment en els racons. Aquesta neteja s'efectuà amb paletines molt suaus, pinzells, exploradors i aspirador.

2. ELIMINACIÓ DE CEMENTS.

S'eliminà el ciment que cobria superficialment la pedra i que havia estat aplicat en la segona intervenció anterior de forma

molt matussera i grollera. També es rebaixà el nivell del ciment de les juntes utilitzat en la primera intervenció anterior per unir la base, el fust, el capitell i el salmell. Com que havia estat aplicat amb un procediment molt més acurat i correcte, no fou necessari retirar-lo ni eliminar-lo.

3. NETEJA QUÍMICA I MECÀNICA DEL SUPORT (eliminació de la patina biogènica, taques i desinfecció)

Neteja química i mecànica per eliminar la patina biogènica, amb raspalls de dents de cerres sintètiques mullats en una mixtura composta per:

- 300 ml d'aigua destil·lada.
- 345 ml d'alcohol etílic.
- 345 ml d'acetona.
- 10 ml Desogen (desinfectant).

La neteja química amb aquesta mixtura funcionà molt bé amb la patina biogènica negra, més superficial, i s'hagué d'insistir més per eliminar el biofilm verd que estava més arrelat a l'interior dels porus de la pedra.

La neteja per eliminar les taques de greix es realitzà amb una dissolució aquosa d'àcid cítric al 25 % aplicada mitjançant l'alternança d'hisops i apòsits que, al ser retirats, la superfície presentava una pasta blanca i fàcil de retirar, resultant de la saponificació del greix amb l'àcid cítric.

4. DESSALACIÓ

La neutralització de la neteja química i la dessalació es realitzaren mitjançant apòsits de sepiolita amb aigua destil·lada. La sepiolita -com que es tracta d'un hidrosilicat de magnesi, un fil·losilicat del grup de les argiles- és inerta i funcionà millor que la polpa de paper, que és de naturalesa orgànica.

5. ASSECATGE

Quan fou possible, l'assecatge s'efectuà a l'aire lliure sense exposar les columnes directament al sol. Els dies de pluja i humitat elevada es realitzà amb llum infraroja. Interessava que l'assecatge fos ràpid, tant de la pròpia pedra com dels apòsits de neteja i dessalació, ja que convenia mantenir la peça humida durant períodes curts, si no hagués tornat a proliferar ràpidament la patina biogènica.

6. CONSOLIDACIÓ DEL SUPORT

Per escollir el consolidant més adient per al tipus de suport petri de les columnes (litotip: calcarenita) es realitzà un estudi previ amb diferents consolidants, realitzant proves de succió capil·lar i absorció/desorció d'aigua a la cambra climàtica Tabai Espec EY-101 de l'ESCRBCC. Com a resultat de les proves de l'estudi, s'escollí i emprà el consolidant Consistone FS en dues aplicacions amb pinzell durant un interval de cinc dies per garantir i assegurar el seu assecatge. El Consistone FS 2C és un silicat d'etil que provoca una migració i recristal·lització de sals en superfície donant diferents tonalitats a la pedra. Posteriorment s'homogeneïtzà el cromatisme amb una nova aplicació d'apòsits de sepiolita.

7. MUNTATGE ESTRUCTURAL

Les columnes que corresponen als capitells núm. 1 i núm. 5 estaven fragmentades en dos trossos. La núm. 1 en la zona d'unió entre el fust i el capitell, i la núm. 5 pel mig del fust. Per unir les zones fragmentades es feren tres orificis a les zones de contacte. La unió s'aconseguí mitjançant la col·locació d'un reforç de tres perns de titani i reïna epoxídica (Araldit ràpid) amb l'ajuda d'una grua hidràulica.

8. REINTEGRACIÓ VOLUMÈTRICA

Per retornar les cinc columnes a la posició original vertical, es reintegraren les pèrdues de matèria de la base, mitjançant la realització prèvia d'un encofrat de fusta reomplert amb morter artificial Parrot Mix-4 compatible físicament, químicament i estèticament amb el material petri. Quan el morter adquirí la consistència adient, s'abrasionà amb *glassfine* (granulat de vidre) i una pistola de pressió controlada per aconseguir una textura similar a la pedra.

També es reintegraren les juntes amb morter artificial deixant-les a un nivell lleugerament inferior a l'original per a una millor interpretació visual.

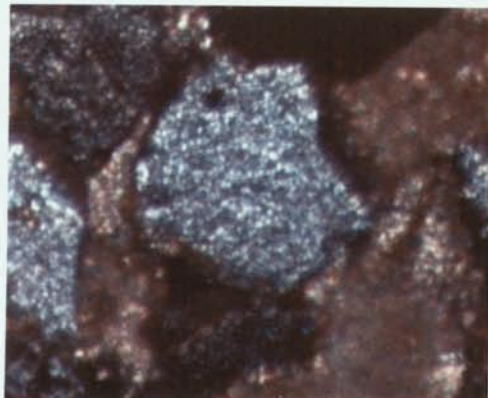
9. CONSOLIDACIÓ DEL MORTER ARTIFICIAL

La consolidació del morter artificial, un mes després d'haver estat aplicat, s'executà repetint el mateix procés de consolidació utilitzat per al material petri.

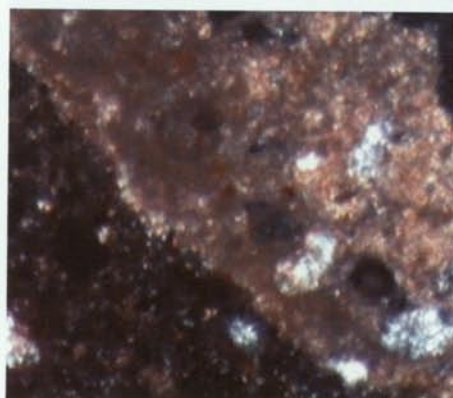
10. REINTEGRACIÓ CROMÀTICA

La reintegració cromàtica del morter artificial es realitzà amb tempres aplicades amb pinzell per tal d'unificar el color de les zones reintegrades amb el suport original i proporcionar una major unitat visual i estètica.

16. Làmina prima del suport lapidi observada en un microscopi petrogràfic a 100 augments, on s'aprecia clarament els cristalls blaus de quars envoltats de calcita espartítica de color morat (Fotografia: ESCRBCC).

17. Làmina prima del ciment Portland aplicada en una intervenció anterior, on s'observa una interfase rosada entre la matriu micrítica del ciment i la càrrega de quars. Es tracta d'una alteració produïda per l'adormiment del ciment i que també afecta el quars constituït de la roca (Fotografia: ESCRBCC).

18. Ubicació actual de les columnes a l'Ajuntament de Corbera d'Ebre (Fotografia: ESCRBCB).

NOTES

¹ Sobre la conquesta de les terres de l'Ebre i la relació de Corbera amb l'Orde del Temple, vegeu J. FUGUET SANS, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona: R. Dalmau, 1995, p. 78-97; L. PAGAROLAS SABATÉ, *Els templers a les terres de l'Ebre (Tortosa) de Jaume I fins a l'abolició de l'Orde (1213-1312)*, 1-2, Tarragona, 1999.

² F. CARRERAS CANDI, «Entences y Templers en les muntanyes de Prades (1279 a 1300)», a *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, (Barcelona), II, (1903-1904), p. 209-250.

³ E. MORERA Y LLAURADÓ, *Tarragona Cristiana*, II, Tarragona, 1899, p. 18.

⁴ Diu Morera que aquesta informació l'havia rebuda del notari Antoni Martell, natural de Corbera, on els seus avantpassats havien posseït una notaria perpètua i grans rendes.

⁵ Archivo Histórico Nacional de Madrid, OO. MM. *San Juan de Jerusalén*, c. 8265', núm. 40, f. 10.

⁶ Una fotografia d'aquesta paret apareix a *Els castells catalans*, IV, Barcelona: R. Dalmau, 1973, p. 661.

⁷ He parlat d'aquesta galeria sense aprofundir en l'heràldica que decora els capitells a J. FUGUET SANS, *L'arquitectura dels templers...*, p. 91-92 i a J. FUGUET SANS, *Templers i hospitalers*, II. *Guia de les Terres de l'Ebre i dels castells templers del Baix Maestrat*, Barcelona: R. Dalmau, 1997, p. 53-54.

⁸ Les fotografies que realitzà Josep M. Gavín de la galeria, vers els anys setanta, abans d'ésser arençada, permeten veure que hi havia sis columnes. La que manca fou robada (podeu consultar les fotografies a l'Arxiu Gavín de Valldoreix). Agraïxo a Josep M. Gavín la gentilesa de deixar-me veure i reproduir les fotografies.

⁹ Segueixo l'ordre, d'esquerra a dreta, segons l'emplaçament original.

¹⁰ En aquests primers temps de l'heràldica és freqüent trobar senyals heràldics, o sigui, sense escut, al costat d'altres amb escut. És el cas, per exemple, d'un fris que decora diversos edificis del castell templer de Peníscola, on alternen les armes del comanador Arnau de Banyuls i les del Temple, amb escut, i les del mestre provincial de l'Orde, Berenguer de Cardona, sense escut (vegeu N. DE DALMASES; A. JOSÉ I PITARCH, *L'època del Císter*, Barcelona: Ed. 62, 1985, p. 91 (Història de l'Art Català, II); J. FUGUET SANS, «De Miravet (1153) a Peníscola (1294): novedat i persistència de un modelo de fortaleza templaria en la provincia catalano-aragonesa de la Orden», a F. TOMASSI (Ed.), *Aciri 1291 la fine della presenza degli ordini militari in Terra Santa e i nuovi orientamenti nel XIV secolo*, Perugia: Quattroemme, 1996, p. 43-68.

¹¹ Sobre l'ús de la creu en l'Orde del Temple, vegeu J. FUGUET SANS: «Consideracions sobre l'ús de la creu en l'Orde del Temple», a *El temps sota control, Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*, Tarragona: Diputació de Tarragona, 1977, p. 295-308.

¹² La roseta i les estrelles inscrites en una circumferència són motius decoratius emprats en gairebé totes les cultures antigues; també els Ordes del Temple i de l'Hospital. Si bé és cert que, de vegades, aquests temes geomètrics poden ser llegits en clau simbòlica, ignoro per quin motiu J.M. SANS I TRAVÉ a *Els templers catalans*, Lleida, 1996, p. 235, posa èmfasi en aquesta roseta anomenant-la «Rosa del Temple».

¹³ Aquest ram ha estat interpretat com el senyal heràldic de fra Berenguer de Cardona, que fou mestre provincial de l'Orde del Temple entre 1291 i 1307 (J.M. SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, p. 407). M'agradaria estar d'acord amb la lectura que fa aquest autor del capitell puig que vindria a confirmar la pertinència al Temple de la galeria i n'ajustaria la cronologia, però, el ram en qüestió està molt lluny d'assemblar-se als tres cards (escut d'aquest Cardona) del castell de Peníscola (vegeu la nota 10) o als del claustre del monestir de Santa Maria de l'Estany, entre altres llocs.

¹⁴ F. DE SAGARRA, *Sigil·lografia Catalana*, II (text), Barcelona, 1922, p. 117, 125, 140, 152 i 170, respectivament.

¹⁵ És l'opinió expressada per l'heraldista, Sr. Armand de Fluvià, en els cursos que sobre aquesta matèria imparteix anualment a la Societat Catalana de Genealogia i Heràldica, de Barcelona. Aprofito l'avinentesa per agrair-li les observacions fetes al present article.

¹⁶ Estaria en la mateixa línia del capitell de Corbera, la creu de pedra de l'antic fossar de Bot (poble veí de Corbera, que també formà part de la comanda templera de Miravet), datable probablement al segle XIV, la qual té un capitell de les mateixes característiques: creu patent al costat d'un bou, senyal parlant del poble de Bot (vegeu J. FUGUET SANS, *Templers i hospitalers*, II, Barcelona: R. Dalmau, 1998). I de ben segur que també s'ha de considerar precedent d'escut municipal el segell de la comanda templera de Barberà (de finals del XIII), on apareixen els dos barbs (peixos) que seran dins l'escut parlant del poble de Barberà (vegeu F. DE SAGARRA, *Sigil·lografia catalana*, III, Barcelona, 1932, p. 473, núm. 5670).

¹⁷ Contràriament a allò que es podria pensar, als principals castells templers de la Corona d'Aragó, construïts entre els segles XII i XIII (Barberà, Miravet, Gardeny, Montsó...), no hi ha cap creu que es pugui considerar senyal heràldic de l'Orde.

¹⁸ Vegeu M. DE RIQUER, *Heràldica catalana, des de l'any 1150 al 1550*, I, Barcelona: Ed. Quaderns Crema, 1983, p. 300-305.

¹⁹ Un primer estudi sobre el procés de conservació i restauració de les columnes el trobareu a Montserrat ARTIGAU; José Luis PRADA, «Intervención de conservación y restauración. Columnas, Corbera d'Ebre» a *Fotónica y Arte XXI*, (Barcelona), (2002), p. 39-43.

²⁰ Tots els assaigs efectuats, amb les taules comparatives i els resultats corresponents, es poden consultar al treball de l'alumna Natividad Toledo titulat *Ensayos de Propiedades Hídricas. Litotipo: Calcarenita de Corbera d'Ebre* i que és custodiat a la biblioteca de l'ESCRBCB.